

ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם

בהוקרה לירון צור

עורכים

אביעד מורנו, נח גרבר, אסתר מאיר-גליצנשטיין, עופר שיף

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

במקום סיכום: רשמים בעקבות שיחותינו עם ירון צור

בשנות העשרים לחייו של ירון צור, יליד 1948, הצטלבה דרכו עם המפנה שחל במעמדה של ההיסטוריוגרפיה של יהודי ארצות האסלאם בזירת המחקר הישראלית. צור נולד לאב יקה ולאם ממוצא תימני, בשעה שעוד לא נפוצו נישואים בין בני זוג מעורבים; הוא גדל בבית סבו התימני בשכונה המזרח-ירושלמית הענייה נחלת אחים, שעמד על קו הגבול בין שכונה זו לשכונה האשכנזית המבוססת, רחביה. שכנה של המשפחה היה החוקר שלמה דב גויטיין, מזרחן ציוני יהודי-גרמני שראה ביהודי תימן את משמריה של תרבות מקראית ורבנית 'אוטנטית'. צור עצמו העיד בשיחה אִתּוֹ כי גדל בבית ששילב בין עולמות שונים, ו'יותר משימר זהות תימנית הוא היה למעין "מעבדה" של השתכנונות'.

צור סיפר כי עוד מילדותו חש באי־השוויון העמוק ששרר אז כי בין האשכנזים ובין מי שכונה אז 'ספרדים', תימנים ובני עדות המזרח'. במדרג החברתי שנוצר ניצבה משפחתו התימנית הקרובה במקום גבוה יחסית, לנוכח ה'השתכנונות' ומיצובה החברתי־כלכלי, אך רוב הקרובים האחרים מהם ניצבו במקום חברתי נמוך יותר, והמגע שלו אִתָּם היה יום־יומי. התרשמותו של צור ממצבם העגום של קרוביו מן הענף התימני התווספה לחוויות שצבר מסביבת ילדותו ונעוריו, מבית הספר התיכון, הצבא והאוניברסיטה – בכולם זיהה סימנים בוטים וברורים, או מטושטשים ונרמזים, לאי־השוויון המטריד שאפיין את ישראל בתחום העדתי. לימים, בחיים הבוגרים וכאיש אקדמיה, רגשות אלה ימשיכו להטרידו.

* הדברים שלהלן מסתמכים על פרסומיו של ירון צור, ובכללם אוטוביוגרפיה מקצועית קצרה, על קטעים מתוך פרק תיאורטי (בהכנה). להלן: 'צור, תזת המפגש ומושגים אחרים' שמועד לקובץ של מבחר פרסומיו בנושא הבעיה העדתית, וכן על שיחות שניהלנו עִמּוֹ בשנת 2019 ובראשית שנת 2020 עם סיום עבודת קיבוץ ושיפוט מאמרי האסופה. שיתפנו אותו בתקצירי המאמרים מפעם לפעם ושמענו את תובנותיו בנוגע למצב המחקר בתחום. השתדלנו לא לחזור על הדברים המסופרים או נדונים באוטוביוגרפיה: ירון צור, 'אוטוביוגרפיה מקצועית, כאילו', בתוך: אבנר בן־עמוס ועופר שיף (עורכים), קווים לדמותנו: לחקור את ישראל, לכתוב על עצמנו, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות וידיעות ספרים, קריית שדה בוקר 2020, עמ' 544-566.

האוניברסיטה הפתוחה

צור העיד כי כשהיה סטודנט לתואר ראשון בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטה העברית בירושלים הפנים את ההתנשאות האקדמית שרווחה בקרב מוריו וחבריו לחוג בעניין תחום הדעת שכונה ההיסטוריה של עם ישראל; זה נחשב שבטי מדי, ולפיכך מנותק מן ההיסטוריה הכללית. צור התחיל לעבוד באוניברסיטה הפתוחה בשנת 1975 ונתקל בטקסט שנועד לקורס הראשון של האוניברסיטה בהיסטוריה של עם ישראל – 'מירושלים ליבנה'.¹ מתוך הטקסט עלו כהד שאלות שטרדו את מנוחתו בנוגע לזהותו הישראלית והיהודית – לאו דווקא העדתית. לדבריו, חוויה זו הביאה אותו להתמסר לעבודה באוניברסיטה הפתוחה בתחום ההיסטוריה היהודית.

צור מונה לראש הצוות בפיתוח קורס המבוא של האוניברסיטה הפתוחה להיסטוריה מודרנית של עם ישראל – 'יהודים בעידן של תמורות'. לבקשת נשיא האוניברסיטה הפתוחה מינה ההיסטוריון שמואל אטינגר, מראשי אסכולת ירושלים בהיסטוריה של עם ישראל באותם ימים, כמה חונכים לעזרתו, כולם יעלו לימים לגדולה: מנחם בן ששון, ישראל ברטל ויוסף יובל טובי. החבורה, בצירוף הנרי וסרמן, כתבה למעשה את המבוא הראשון להיסטוריה מודרנית של עם ישראל, פרי עטם של פרחי היסטוריונים ששנותיהם כשנות המדינה, פחות או יותר.²

צור, בהיותו חבר בצוות הפיתוח באוניברסיטה הפתוחה, הופתע משגילה את הפער המובהק בין מה שידעו הוא וחבריו לצוות על ההיסטוריה של יהודי אירופה ובין מה שהם ידעו על ההיסטוריה של יהודי אסיה ואפריקה. חוסר הנוחות מן הפער גבר משלא נמצא להם תיעוד היסטורי שיכול למלא בקלות את החסר לצרכיה הדחופים של הכנת הקורס. לימים הוא יכנה את המחסור הזה 'שוקת המידע הריקה', ושוקת ריקה זו הייתה הקש ששבר את גב הגמל והסיטה אותו מן ההיסטוריה הכללית של עם ישראל לעבר ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם.

צור בחר להתמקד תחילה ביהודי תוניסיה. הבחירה להתרחק מן הרקע התימני שלו, שהוא הכיר מן המסורת המשפחתית, הלמה את הכלל המקצועי שהנחילו לו מוריו: להיות מרוחק

1 כמו שהראה לאחרונה אחד התורמים לקובץ זה, כמה משומרי הסף (מטעם עצמם לפחות) של האקדמיה הישראלית אז ראו במוסד החדש הזה אמצעי לא לגיטימי להנגשת השכלה גבוהה ל'ישראל השנייה'. ראו: אורי כהן, "'השכלה גבוהה לישראל השנייה': שניאור ליפסון והקמת האוניברסיטה הפתוחה, 1970-1976, עיונים – כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל, 31 (2019), עמ' 7-59.

2 ירון צור ואחרים, יהודים בעידן של תמורות, 4 כרכים, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1978-1980. תרגום לספרדית: *En Una Era de Transición*, Edición de la Universidad Abierta, Tel Aviv 1981. הקורס תורגם ועובד גם לרוסית.

ככל האפשר ממושאי מחקרו. נוסף על כך, הפסיפס האתני היהודי-תוניסאי שמצא ברומן האוטוביוגרפי **נציב המלח** של אלבר ממי, טקסט ספרותי מעולה שבעזרתו מילא את החסר בקורס ההיסטורי, הזכיר לו את הפסיפס הישראלי שהוא גדל בו.³ בשיחה עמו הוא תמצת את הדבר במשפט הזה: 'ניתן לומר בדיעבד כי יצאתי לתוניס כדי להבין את ירושלים', כלומר המידע שנגלה לו על אודות תוניסיה, שאותה החל לחקור, נשזר בהבנתו את המציאות העדתית בישראל. מורה דרך של ממש בחקר המגרב שימש לו המזרחן הירושלמי עתיר הידע – פסח שנער, שבעצמו השלים עבודת דוקטור בהדרכת גויטיין. בהנחיית שנער כתב צור את עבודות המוסמך שלו על תקריות אנטי-יהודיות במלחמת העולם הראשונה, ואת עבודת הדוקטור – על היהודים במעבר משלטון מוסלמי עצמאי לשלטון קולוניאלי, 1873-1888.⁴

צור סיפר כי בעבודתו על הקורס באוניברסיטה הפתוחה הוא מצא את עצמו מושפע שיטתית דווקא מן הסוציולוג וההיסטוריון החברתי יעקב כץ, שאטינגר ראה בו יריב מר. בעקבותיו התנסה צור במיזוג חשיבה סוציולוגית בחקר ההיסטוריה ובכתיבתה, ולימים מצא את עצמו נוטה לבין-תחומיות בשדה המחקר ההיסטורי על יהודי ארצות האסלאם. מורים אחרים שהשפיעו על דרכו הם יהודה אלקנה, חוקר ההיסטוריה של המדעים, והמזרחן וההיסטוריון הרב-תחומי עמנואל סיון, איש החוג להיסטוריה כללית באוניברסיטה העברית בירושלים. סיון חשף את צור לזירה הצפון-אפריקנית בכלל ולחקר הקולוניאליזם הצרפתי בפרט. לכך הייתה השלכה על עבודת הדוקטור שלו.

ללכת לתוניס כדי להבין את ירושלים

עבודת הדוקטור של צור התבססה בעיקר על תיעוד שהוא איתר בארכיון כל ישראל חברים (כ"ח) ובארכיון משרד החוץ של צרפת בפריז. גיבוריו של אותו תיעוד היו ברובם אירופים; בני הארץ, המוסלמים והיהודים לעומת זאת, השתקפו בו כמשניים ופסיביים. ולא במקרה גמר צור בלבו לפתוח את עבודת הדוקטור בתוניסיה המוסלמית, הטרם-קולוניאלית; לא

3 Yaron Tsur, 'Le rôle de La Statue de sel dans l'historiographie sur les Juifs des pays musulmans', dans: David Mendelson (éd.), *La Culture francophone en Israël*, L'Harmattan, Paris 2002, pp. 132-119

4 ירון צור, 'תקריות אוגוסט 1917 בתוניסיה – אנאטומיה של פרעות מוסלמיות תחת שלטון קולוניאלי', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1982; הנ"ל, 'צרפת ויהודי תוניסיה: המדיניות הצרפתית כלפי יהודים המדינה ופעילות האליטות היהודיות במעבר משלטון מוסלמי עצמאי לשלטון קולוניאלי 1873-1888', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1988. ראו את רשימתו של צור לזכר מורו פסח שנער 'ההיסטוריון האשכנזי שהכיר לפני ולפנים את יהדות המגרב'. היא פורסמה לראשונה בעיתון **הארץ**, המוסף לתרבות ולספרות, 6.6.2014.

רק הפסיפס היהודי העדתי שמצא בה עניין אותו אלא גם האפשרות להעמיק בפרק מכריע ביחסים בין מוסלמים ליהודים בזירה המוכרת לו הרבה פחות מזו הישראלית. בדיעבד נדמה כי הפרק הפותח את עבודתו הוא התיאור הראשון שיש לנו על יחסו של משטר מוסלמי רפורמיסטי ('מתקן' בהשפעה מערבית) כלפי היהודים בארצו. צור צייר את ראש הממשלה הרפורמיסט ח'יר א-דין אל תונסי כמי שהתלבט בין השוויון שעליו המליץ המערב הנוצרי ובין החשש שהיהודים נוהים אחרי צרפת האימפריאליסטית, כובשת אלג'יריה הסמוכה, ולפיכך חיזוקם אינו מעניינה של המדינה. ח'יר א-דין – שלא כציפיות כ"ח, הארגון הצרפתי-יהודי שהתחיל לפרוס באותם ימים רשת חינוך בארצות האסלאם ובבלקן ותלה בה תקוות רבות – נמנע מלאשר פתיחת בית ספר של הארגון בתוניס.⁵

צור חשף את קיומה של קבוצת יהודים מקומיים שתמכה בח'יר א-דין ובדרכו הרפורמיסטית וכן את דרכו המפותלת של הרפורמיזם המקומי ואת אכזבת תומכיו היהודים ממנו. חוג המתקנים המוסלמי, שבתוניס של שלהי התקופה הטרנס-קולוניאלית כבר נטה לפרוטו-לאומיות ויכל לאחד מוסלמים ויהודים בתנאי שוויון חדשים.⁶ אך התקווה לא מומשה, והיה צריך לחכות לפיטוריו של ח'יר א-דין ולחזרת אישים מן המשטר הישן לשלטון כדי לשחדם ולקבל את הרישיון הנכסף לפתיחת בית ספר מודרני בחסות כ"ח.⁷

שתי עבודות המחקר על תוניסיה דרשו נסיעות תכופות לעבודה בספריות ובארכיבים בצרפת. בעזרת התייעוד בן הזמן וחונכים חדשים, ובראשם פול סבאג, קומוניסט יהודי

5 לימים פרסם צור את ממצאי הפרק בצרפתית. ראו: Yaron Tsur, 'Réformistes musulmans et juifs en Tunisie à la veille de l'occupation française', dans: Sonia Fellous (ed.), *Juifs et musulmanes et Tunisie: fraternité et déchirements*, Paris 2003, pp. 161-168. Idem, 'Religious Internationalism in the Jewish Diaspora – Tunis at the Dawn of the Colonial Period', in: Abigail Green and Vincent Viaene (eds.), *Religious Internationalism in the Modern World: Globalization and Faith Communities since 1750* (Palgrave MacMillan Transnational History), Palgrave MacMillan, London 2012, pp. 186-205.

6 שם. סימנים לתמיכת משכילים יהודים בחוג הרפורמיסטי בתוניסיה אפשר למצוא למשל בכתבות של אברהם שמלה בעיתון המגיד ברבע השלישי של המאה ה-19. מציאתן הייתה גילוי של ממש עבור צור, בהיותו דוקטורנט. בו בזמן פתח שאול סחייק, דוקטורנט אחר בירושלים באותה תקופה, יוצא עיראק, אשנב ראשוני לשיח הערבי המודרניסטי על אודות היהודים במשך ולמעקב אחריו באותו הזמן בעיתונות העברית הארץ-ישראלית. ראו: שאול סחייק, 'דמות היהודי בעיתונות הערבית בין השנים 1858-1908', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"א. צור עצמו נדרש לצורה שקיבל השיח הזה במדינת הלאום עיראק בין המלחמות במאמר ביקורת על ספרו של נסים קוז היהודים בעיראק במאה העשרים, ירושלים תשנ"א, בכתב העת ציון, 57 (תשנ"ב), עמ' 466-473. וראו גם את מאמרו ההשוואתי בין מגרב למשך בהקשר זה, 'הזהויות המודרניות של יהודי ארצות האסלאם: האופציה היהודית-הערבית', פעמים, 127 (תשע"א), עמ' 145-156.

7 Tsur, 'Religious Internationalism in the Jewish Diaspora', pp. 186-205.

תוניסאי בעבר, שייחד את זמנו בהווה לחקר תוניסיה והיהודים בה, למד צור להכיר מקרוב את יהודי תוניסיה. רובם נמנו עם קהילת הרוב שכינויה 'תוואנסה' (אנשי תוניס). מיעוטם נמנה עם קהילה, שכינויה גראנה (אנשי ליבורנו), רמז למוצאה בנמל ליבורנו האיטלקי. אך צור, בעקבות סבאג, פיתח עמדה ביקורתית בנוגע לדימוי האירופי העצמי שייחסו לעצמם הגראנה.⁸ לדידו הייתה זו עדה תוניסאית מקומית שאנשיה היו אולי צאצאים למהגרים מן הפזורה הספרדית המערבית ומרכזה שבליבורנו, אך זה דורות חלו בה תהליכי ערביזציה, ובין אנשיה לתוואנסה לא היו הבדלים של ממש. בתקופת המעבר משלטון מוסלמי לשלטון קולוניאלי שררה מתיחות קשה בין מי שתמך באיטליה למי שתמך בצרפת, אך לא הגראנה הוותיקים הובילו את התומכים באיטליה, כי אם מהגרים יהודים חדשים מאיטליה. אלה קיוו כי הרובד האיטלקי בקהילה היהודית לא כבה לחלוטין וכי אפשר להחיותו, והוא יוכל להיות מרכיב חשוב של נוכחות איטליה הקולוניאלית בצפון אפריקה.

החשש מפני היהודים האיטלקים לגוניהם מילא תפקיד חשוב בעיצוב מדיניות הכובש הצרפתי כלפי יהודי תוניסיה כולם. אך הקולוניאליזם האיטלקי, בתור תופעה תרבותית ולא רק פוליטית, אינו ממלא דפים רבים בעבודת הדוקטורט שלו. הגיבור בה"א הידיעה הוא האימפריאליזם הצרפתי, וביתר דיוק סוכנו היהודי – כ"ח. בצדק חשש ח'ר א־דין מן הפוטנציאל הטמון בכ"ח לגשר בין השלטון החדש ובין יהודי המקום ומשאיפתו להכשיר אותם לשגשג תחתיו דרך מתן חינוך יסודי-צרפתי לבני הדור הצעיר. לרשות המוסלמים לא עמד ארגון דומה, וההיסטוריה מלמדת כי מאז ואילך נפתחו פערם בין הרוב המקומי למיעוט שהתקרב יותר ויותר אל הכובש האירופי. הרקע התרבותי שלו, פרי מעורבותה של כ"ח ומערכות חינוך אירופיות אחרות שחדרו לשטח, התאים יותר לדרגים הגבוהים של הסולם החברתי ההגמוני, מזה של הכובשים.

בראייתו של צור, כך הוא העיד, ניצבת לפנינו תופעה שהיא פרי מצבם הנדיר של היהודים – היותם פזורה שנפוצה ברחבי העולם. במצב זה יכול אגף יהודי מסוים, חזק, להתערב בחייו של אגף אחר, חלש – בתנאי התיעוש, הגלובליזציה והסדר הקולוניאלי החדשים, ולשנות את צביונו מן היסוד. ואכן, לדעת צור, זה בדיוק מה שהתכוונו ראשי היהדות הצרפתית לעשות – להעביר את יהודי תוניסיה 'על תרבותם': מתרבותם המקומית הערבית-יהודית לתרבות צרפת. צור מתייחס בעבודת הדוקטורט שלו לאנשי 'העלית היהודית-מערבית הפילנתרופית' – אשר פעלו לא רק מטעמים פטריטיים צרפתיים אלא גם מכוחה של הסולידריות היהודית. לדעת צור, שעוד הושפע אז מאסכולת ירושלים, המניעים הסולידריים היו חזקים מאלו הפטריטיים-צרפתיים. בה בעת שם לב צור לאי-השוויון במפגש

8 ראו למשל: Lionel Lévy, *La Nation juive portugaise; Livourne, Amsterdam, Tunis 1591-1951*, Editions L'Harmattan, Paris 1999. יצחק אברהמי (מהדיר), פנקס הקהילה הפורטוגזית בתוניס 1710-1944, אורות המגרב, לוד תשנ"ז.

בין היהודים המקומיים ליהודים האירופים שהגיעו אליהם בעקבות הכיבוש הקולוניאלי. היכרותו הישירה עם הסולם העדתי המדורג מירושלים השסועה בין אשכנזים למזרחים סייעה לו לזהות עימות פוטנציאלי מובנה ביחסיהם של שני הצדדים שעמדו ביסוד מחקרו ההיסטורי. הוא אף מראה בעבודת הדוקטור שיש לעימות זה גם ממד כלכלי.⁹

צור מצא אפוא בתוניסיה הקולוניאלית את תווי ההיכר של הבעיה העדתית, הרחק מחוץ לישראל. הוא הסיק מכך כי הבעיה הפנימית-עדתית הקשה של החברה היהודית בישראל נובעת מן ההשפעה האוניברסלית של הסדר הקולוניאלי על התפוצות היהודיות שאנשיהן יושבים בכל יבשות העולם. המיעוטים היהודים לא יכלו להתחמק מהשפעות קיומם של פזורה יהודית עולמית ושל הסדרים העולמיים האופייניים למאות ה-19 וה-20, קולוניאליזם ולאומיות; הראשון מושתת על הפרדה מדורגת בין אנשי אירופה לתושבי אסיה ואפריקה, והשני מחויב לאחדות ולשוויון בין בני הלאום. קבוצת הזהות היהודית כוללת מאלה וגם מאלה, והיחסים הפנימיים ביניהם מתאפיינים אפוא בהשפעות סותרות של שני הסדרים העולמיים. לא נותר לחוקר אלא לבדוק, בכל מקרה ומקרה ובכל תקופה ותקופה, את טיבו של המפגש החשוד ביצירת יחסי עימות, צביונו ותוצאותיו.¹⁰ לימים כינה צור את המסקנה העקרונית הזאת 'תזת המפגש', והיא הייתה לאבן יסוד בניתוחים שלו את יהודי ארצות האסלאם ואת 'הבעיה העדתית' ביישוב ובמדינת ישראל.

אוריינטליזם פנימי

הרעיון שעמד בבסיס התזה של המפגש הוליד את המונח 'אוריינטליזם פנימי'. המונח 'אוריינטליזם', שטבע אדוארד סעיד, מציין יחס שלילי שהפגין לדעת סעיד המערב הנוצרי כלפי המזרח המוסלמי, שהיה כרוך בטענה כי התכונות המגונות אשר הוא זיהה במוסלמים קשורות לטבעם ולמהותם, ואי-אפשר לשנותן. לדעת סעיד, יחס זה פותח כדי לשרת את הקולוניאליזם האירופי ולהצדיק את כיבושיו במזרח. צור מסכים עם טענתו המרכזית של סעיד, אך רק כשהיא מוגבלת, באמת, ליחסים פרי הקולוניאליזם המערבי כשחודם מופנה לאוכלוסייה במזרח שאינה חולקת קווי זהות משותפים עם האוכלוסייה האירופית שאחראית לאותו יחס מהותני. כשהן כן חולקות קווי זהות משותפים, היחס השלילי ואפילו המהותני אינו נעלם, אך כאן נכנסת לתמונה מה שהוא מכנה 'תזת המפגש', כלומר מתרחש מפגש צורם בין השפעת הקולוניאליזם להשפעתה הסולידרית של הזהות המשותפת, שיכולה להיות דתית, גזעית, לאומית מסוגים שונים או אפילו אידיאולוגית עמוקה, ועוד. אותות

9 צור, 'צרפת ויהודי תוניסיה', עמ' 195-208.

10 הנ"ל, 'תזת המפגש ומושגים אחרים'.

הדיכוטומיה וסממני המדרג הקולוניאלי אינם נעלמים מן המפגש, אך נוכחותם ממותנת. צור החל לכנות מצב זה 'אוריינטליזם פנימי' והוא מדגיש שהוא מתאים הן למפגשי אוכלוסיות יהודיות אירופיות ולא אירופיות, והן למפגשים דומים של אוכלוסיות אחרות, הנוצריות למשל.¹¹

אוריינטליזם פנימי מייצר 'בעיה' בשל הצרימה האופיינית לו, הנוצרת מחמת מפגש ההשפעות הסותרות. הוא נוכח בכל מפגש בין יהודים אירופים ללא אירופים, אבל סגנונו מגוון ומצטייר כקשת של אפשרויות שהקוטב החיובי שלה משמעותו 'אין בעיה' במפגש, והקוטב השלילי משמעותו ניכור גמור. בפועל, נדירים ביותר הם המקרים שנמצא לנכון להציב בהם מופע כלשהו של אוריינטליזם ממין זה באחד הקטבים כי בבסיס מפגש האוריינטליזם הפנימי יש השפעה ממתנת, ודי בה להרחיק את מופעיו מקוטב כלשהו, ולו מעט. בד בבד, הקשת נותנת מקום פוטנציאלי שווה למפגשים שצביונם שלילי או חיובי ומונעת עיוורון כלפי מפגשים מן הסוג החיובי, אם התקיימו.¹²

צור סבור כיום שהגדרה לא רעה לבעיה העדתית היא: 'אוסף המופעים השליליים של אוריינטליזם פנימי ביישוב ו/או במדינת ישראל', והוא חוזר לתוניסיה ולמופעים האוריינטליסטים הפנימיים שלה. בית הספר של כ"ח נפתח לבסוף ב-1878, כשלוש שנים לפני הכיבוש, והחברה היהודית המקומית, רובה ערבית-יהודית, עמדה אפוא בפני שינוי תרבותי מואץ: כור היתוך צרפתי. צור התמקד בעבודת הדוקטור שלו בשני גיבורים אנושיים – דוד קאזם ושלוש פלאח; שהם יצגו בעיניו במובהק את שני הטיפוסים המודרניסטים הקלאסיים, המתפתחים לא רק בתנאיה המיוחדים של תוניסיה אלא בכל מקום ששורר מצב קולוניאלי: משכיל (פלאח) ו'מתמערב' (קאזם). קאזם, מנהלו הראשון של בית הספר של כ"ח בתוניס, היה יליד מרוקו הספרדית, מראשוני תלמידיה של כ"ח וחניכי בית הספר למורים שהקימה בפריז. הוא הגשים את תקוותיה, נטמע בתרבות הצרפתית, העדיף אותה מתרבויות המקור שלו – הערבית-יהודית והעברית – ויצא להפיץ את שליחותה התרבותית של צרפת, היינו את השפעתה, בקהילות היהודיות, תחילה של הבלקן ולימים בצפון אפריקה. שלום פלאח היה תלמיד חכם צעיר מתוניס, שלא שלט בצרפתית, ודרכו אל ההשכלה עברה דרך הדפוסים בעברית המתחדשת, ואולי גם דרך דפוסים בלשונות אחרות. הוא פעל ברוח שמרנית מתונה בשפות ששירתו את היהודים מדורי דורות בארצו, ערבית-יהודית ועברית, נעשה מורה, סופר ועיתונאי בשפות אלה, והיה מחלוצי המאמינים ביהדות כלאום בתוניסיה. פלאח ניהל מערכה שלמה נגד קאזם ודומים לו בדפי עיתונות ההשכלה העברית במזרח אירופה – הנה עוד תופעה לא צפויה, פרי מצב הפזורה של היהדות – אך נאלץ להיכנע לסדר העדיפויות התרבותי שהכתיבה המציאות הקולוניאלית של ארצו. אחרי שנכשל פלאח בניסיון להקים

רשת חינוך עברית שתתחרה בכי"ח, הוא התחנן לקבל משרת מורה לעברית באחד מבתי הספר שהקימה כי"ח באותה עת בארצו תוניסיה.¹³

צור מספר שכאשר קרא מנחהו פסח שנער את אחד מפרקי העבודה שנידונו בו קאזם ופלאח תמה על שמבין השיטין מצטייר צור כמו מישור שתומך בפלאח. שנער הודה בפניו כי הוא רוחש אמפתיה דווקא לקאזם ולבני דמותו. לפי זיכרונו, צור הגיב בתמיהה משלו. הוא היה מצפה ששנער, ציוני מושבע, יתייצב לצד פלאח. אמנם הרב הצעיר, שכתב בעברית נהדרת, הפסיד בקרב, אך הוא גילם את ראשית הפרק הלאומי, הפרוטו-ציוני בתוניסיה.¹⁴ ה'גילוי' של פלאח וחבריו לעט ולמחשבה, המשכילים היהודים המקומיים בצפון אפריקה, נחשב בעיני ירון צור ובעיני יוסף שטרית, שניהם שותפים לעניין מיוחד בפלאח, לאחד מהשיגיו החשובים של דורם המקצועי (צור מכנה אותו 'דור 77' ומוצא בדמויותיהם המגוונות של חבריו הישראלים המעטים הרכבים שונים של 'משכילות' ו'התמערבות'). אך באותם ימים עמלו חוקרים אחרים בארץ ובחוץ-לארץ להתחקות אחר התקבלות תנועת ההשכלה בצפון אפריקה. גילויי פרוטו-לאומיות יהודית וציונית בקרב פלאח ומשכילים אחרים הפריכו את המחשבה שרווחה עד אז כי הלאומיות היהודית התפתחה התפתחות אוטונומית ואידיאולוגית רק באירופה, ואילו לארצות האסלאם היא הגיעה מאוחר יותר – עם השפעה ועם שליחים מן הארץ; תפיסה זו הייתה מקובלת הן על העילית הציונית האשכנזית, והן על מתנגדי הציונות האידיאולוגיים והפוליטיים שהתעניינו בקורותיה בארצות ערב.

13 עוד על פלאח ראו: יוסף שטרית, 'מודרניות לאומית-עברית מול מודרניות צרפתית – ההשכלה העברית בצפון אפריקה בסוף המאה הי"ט', **מקדם ומים**, ג (תש"ן), עמ' 76-11; ירון צור, 'תקריט הלוויית: יהודי תוניס במעבר לשלטון קולוניאלי', **ציון**, סו, א (תשס"א), עמ' 73-102; הנ"ל, 'הרהורים של חוקר זר על ספרותם של יהודי תוניסיה', **שורשים במזרח**, ה (2002), עמ' 210-228. וכן ראו עוד על מתניהו חי גויטע ממהדיה, רב פרוטו-לאומי אחר מתוניסיה, על מאבקו במורה ששלחה כי"ח לעיירת לפי בקשתו ועל ניסיונו להתקשר לחובבי ציון לשם קבלת תמיכה להוצאה לאור של עיתון בערבית-יהודית שיתמוך בעניינם הלאומי ובענייניו שלו המקומי, אשר הוא קשר אותו למטרה הלאומית: Yaron Tsur, 'Haskala in a Sectional Colonial Society. Mahdia (Tunisia) 1884', in: Harvey E. Goldberg (ed.), *Sephardi and Middle Eastern Jewries. History & Culture in Modern Era*, Indiana University Press, Bloomington 1996, pp. 146-167; ירון צור, 'השכלה בחברת מגזרים קולוניאליים: מהדיה (תוניסיה) 1884', **תרשיש**, ב (כדפוס).

14 על אותו פרק במקומות אחרים בצפון אפריקה ראו: יוסף שטרית, 'מודעות חדשה לאנומליות וללשון: ניצניה של תנועת השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט', **מקדם ומים**, ב (תשמ"ו), עמ' 129-168; הנ"ל, 'מודרניות לאומית עברית מול מודרניות צרפתית: ההשכלה העברית בצפון אפריקה בסוף המאה הי"ט', שם, ג (תש"ן), עמ' 76-11. Daniel Schroeter, 'The Politics of Reform in Morocco: The Writings of Yisshaq 76-11 Ben Yaish Halevi in "Hasfirah" (1891)', in: Ephraim Hazan (ed.), *Misgav Yerushalayim*, Studies in Jewish Literature, Jerusalem 1987, pp. lxxiii-lxxxiv. ראו גם: מרדכי הכהן, **הגיד מרדכי: קורות לוב ויהודיה, יישוביהם ומנהגיהם**, מהדורת הרוי גולדברג, מכון בן-צבי, ירושלים תשל"ט.

בחזרה ל(חקר) ישראל, לאחר אדוארד סעיד

בבסיס כתיבת עבודת הדוקטור של צור עומדות שתי בעיות יסוד שהטרידו את החברה הישראלית ולעיתים טלטלו אותה ממש: הבעיה העדתית והסכסוך הישראלי-ערבי. 1988, השנה שאושרה עבודת הדוקטור שלו, הייתה לקו פרשת מים בהיסטוריוגרפיה הישראלית, לצערו לא בשל עבודת הדוקטור שהוכנסה למגירה ולא יצאה ממנה עד עצם היום הזה, אלא בשל הוויכוח על ספרו של חברו מנוער בני מוריס על בעיית הפליטים. בספר זה הפריך מוריס, הפרכה מתועדת, את הגרסה הישראלית המקובלת על היווצרות הבעיה, ובכך סייע בעקיפין לקבלת הגרסה הפלסטינית לא רק בנושא זה אלא גם בתחומים אחרים.¹⁵ ואכן, 1988 ראוי להיזכר גם כשנת מפנה בתחומנו בשל פרסום מאמרה של אלה שוחט, שערער על השיח הציוני בתחום ההיסטוריה של יהודי ארצות האסאלם ונושא היחסים הבין-עדתיים במדינה היהודית.¹⁶ באותו עשור קבעה שוחט לעצמה מקום חשוב בתחום דעת חדש – מדעי התרבות. 'בהשפעתו הדומיננטית של אדוארד סעיד על תחום זה השתנתה הציונות מתנועה לאומית לתנועה קולוניאלית ותו לא, תנועת כיבוש לא לגיטימית בעליל', אומר צור.

צור חלק עם סעיד גישה ורעיונות רבים, אך הוא לא פקפק בלגיטימיות של הציונות כביטוי ללאומיות יהודית מודרנית. לדעתו היה בתנועת השיבה של היהודים למקורם בקדמת אסיה ממד קולוניאלי ברור בשל היותם של רוב יהודי העולם בעידן הלאומיות אירופים שנקלעו ללחצים אשר סופם השמדה. אך כתנועה אידיאולוגית יש בה, בציונות, זרמים מגוונים; כמה מהם הציעו לפלסטינים הערבים פתרונות קיום הדדי סבירים, ואין לדעת מה היה גורל הפלסטינים כיום אילו לא דחו אותם. זאת ועוד, כמחצית מתושביה של מדינת היהודים הם יוצאי אסיה ואפריקה, ולמרות חשיפתם הגדולה לסדרת מופעים שליליים קשים, של אוריינטליזם פנימי, בייחוד בשני העשורים הראשונים לכינון המדינה, הם זיהו אותם לא עמה אלא עם שלטונותיה, שמהם הם עתידים להיפרע בעזרת כוחם הפוליטי החדש. הייתה, ויש להם עד ימינו, זיקה משלהם לרעיון הציוני, למדינה היהודית, ובקווים כלליים הם מגלים כיום לדעת צור יחס חיובי ומתמסר, לעתים יותר מאשר יהודים מארצות אירופה. מאפיינים אלה דינמיים, ובעבר גילו קהילות שונות עניין שונה בציונות, בעברית החדשה ובשאר סממני המשיכה ללאומיות היהודית ולתנועת השיבה שלה. המחקר

15 Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*, Cambridge Middle East Library, Cambridge 1988

16 Ella Shohat, 'Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of its Jewish Victims', *Social Text*, 19/20 (Fall 1988), pp. 1-35 של קרבנותיה היהודים, 'זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית, בימת קדם לספרות, תל אביב 2001, עמ' 140-205.

פותח לנו כיום שערים רחבים פי כמה משפתח בעבר לצדדים שונים ומגוונים של מציאות החיים בקהילות, והמידע המצטבר מאפשר להבחין כיום היטב בדמיון ובשוני ביניהן. קהילת המוצא שהתמקדה בה שוחט, זו של יהודי עיראק, הייתה הראשונה שנחקרה לעומק. מטבע הדברים היא גם העמידה שורה של חוקרים מוכשרים ובעלי השפעה בתחומי דעת שונים, ואולם לעיראק היסטוריה מודרנית משלה, שונה מאוד מזו של צפון אפריקה למשל. היא נכבשה במלחמת העולם הראשונה בידי הבריטים, ואלה קיבלו עליה מנדט לפרק זמן של עשר שנים, לא הביאו עמם מתיישבים אירופים ולא שינו את מבנה האוכלוסייה מדורי דורות. עיראק עברה בצורה 'חלקה' למדי ממעמד של פרובינצייה עות'מאנית למדינת לאום, אחידה מבחינה תרבותית: האוכלוסייה כולה, על כל שבטיה, קבוצותיה הדתיות השונות, מעמדותיה וכולי, דיברה בלשון אחת – ערבית. היהודים השתלבו בה היטב, הגיעו בה להישגים ולעמדות בכירות. מכל הבחינות הללו השיגה יהדות עיראק את התפוצות האחרות בארצות האסלאם.

אין תמה אפוא שהדבר השפיע על היקף קבוצת העילית היהודית האינטלקטואלית שהייתה בה ועל צביונה: מספרם של אנשיה, זיכרונם הקיבוצי ועמדותיהם האידיאולוגיות והפוליטיות. כמו רבים מיהודי אירופה לפני מלחמת העולם השנייה, הם הזדהו עם ארץ הולדתם, ראו בה מולדת לאומית וחוו שבר עם העקירה הטראומטית במיוחד של קהילה זו מעיראק למדינת היהודים. אין להתפלא אפוא שבין המבקרים החריפים ביותר את הציונות, את מדינת ישראל ואת גורל העולים אליה נמנים אינטלקטואלים יהודים עיראקים וצאצאי המהגרים היהודים מתפוצה זו, אך אין דין עיראק כדין תימן, מרוקו או אפילו מצרים. הראשונות וההצטיינות של עיראק מאיימות להשליט את דפוסי הניסיון היהודי-עיראקי ורשמיו על הקהילות האחרות, ויש לחשוש שאת מסקנות המחקר על עיראק, את דפוסי ההתפתחות בה, את עמדות היהודים וכולי יאמץ ציבור המתעניינים בתחום כולו, וכך תתרגש עליו 'תאונה עיראקית' במילותיו של צור. לדעתו, דבר מעין זה התרחש בשלהי המאה הקודמת, והניסיון שפיתחו הביקורתיים ביותר בין אנשיו היו לאורים ותומים של המזרחים הרדיקלים, דור האינטלקטואלים המזרחים הישראליים הצעירים שחיפשו את זהותם. הוא התאים לרוח הזמן הפוסט-קולוניאלית ותרם למגמת הרדיקליזציה שסחפה חוג עיליתני חשוב זה של החברה הישראלית. 'חשבתי, אומר צור, שאני עובד בשביל צעירים מסוגם, אבל מה שהיה לי לומר להם ב-1988 לא היה מגובש, לא ברור דיו ונהיר לי עצמי, דורי המקצועי נכנס אל התחום רק בסביבות 1977, ובעשר שנים אין היסטוריונים קונים בקיאות בתחום רחב כל-כך, כמו יהודי ארצות האסלאם'. צור הצר על מצב זה במילים האלה:

המחנה המקצועי שלי בתחום, שניתן להגדירו כ'ציוני-ביקורתי' היה זעיר מדי, חסר עורף ורוח צוות. הייתי ביחסי ידידות עם רוב ההיסטוריונים בתחום – אבל קרבה מתודולוגית ואנליטית שררה רק ביני לבודדים בלבד מעמיתי לתחום, שלא אזכיר את שמותיהם משום שאינני בטוח שהגדרה 'מחננו המקצועי', בכלל מקובלת עליהם.

ארשה לעצמי להזכיר רק את שמותיהן של שתי עמיתות: הגר הלל ז"ל ותבל"א אסתר מאיר-גליצנשטיין. שיחסי המקצועיים עמן הם מן הזיכרונות היפים ביותר שיש לי מעבודתי לאורך השנים.

צור מצר על היעדרות מחנה ציוני-ביקורתי בתחומנו מן הוויכוח שהחל ב-1988 על השיח הציוני בכלל, וזה הנוגע ליחסי הציונות עם העולם הערבי בפרט. לדידו שוחט, ממדעי התרבות, נתנה תשובות לדור תוהה, ולימים עשו זאת בהצלחה לא פחותה אמנון רוז-קרקוצקין ההיסטוריון ויהודה שנהב וסוציולוגים אחרים. כמו עד אז בתחומנו, הקדימו בדרך כלל חוקרי החברה את ההיסטוריונים המתמחים בנושא.¹⁷

חקר הלאומיות

בשנות התשעים החל צור לעבוד לראשונה באוניברסיטת תל אביב. בשנים ההן תורגמו המחאות האתניות ששטפו את ישראל בשנות השבעים ובשנות השמונים למחאות בקרב שכבות אינטלקטואליות מזרחיות שביקשו להציב חלופה ביקורתית לשיח העדתי. הנחת העבודה המתגבשת בקרב חוגים פוסט-קולוניאליים עולמיים כי היהודים בארצות האסלאם הם קרבנות הציונות – תנועה שהם לא מילאו כל תפקיד אוטונומי בהתפתחותה – קנתה לה שביתה והנחתה את השיח האקדמי. צור מספר שהוא היה מודאג מן הפער שנפער בין השיח הסוציולוגי לזה ההיסטורי, וביקש להציג את מחקריו על צפון אפריקה ובאותה עת להרחיב את מבטו למחוזות עניין חדשים. הוא חיבר אז שורה של מאמרים בנושא הציונות על רקע הבנתו אותה כלאומיות מסוג נדיר, של פזורה או של תפוצות, המתמודדת בין היתר עם בעיות שאינן מטרידות את התנועות הטריטוריאליות השכיחות.

זו הייתה תקופת הוויכוח הסוער בין חוקרי הלאומיות כתופעה ששורשיה מודרניים ובין חוקריה כתופעה ששורשיה קמאיים. צור אימץ מסקנות משני המחנות, ובעיקר בהשפעת ארנסט גלנר, ראה בלאומיות כולה תופעה שאין להבין אותה אלא על רקע התפתחויות חסרות תקדים בתולדות האנושות, ובראשן התיעוש. לכן הוא נמנה עקרונית עם המודרניסטים, אך כמו רבים אחרים, ראה בציונות המצאה חדשה שהשתמשו בה שימוש אינטנסיבי ביותר בחומרי מורשת. העירוב בין ישן לחדש קיים בה קודם כול בשל טבעה וצבינה של הלאומיות האתנית, זו אשר הציונות משתייכת אליה ואשר פונה מטבעה אל העבר. וההיזקקות לעבר חיונית במיוחד לציונות בשל צבינה כתנועת שיבה שתובעת את זכותה על ארץ אבותיה. הסיכון גדל והסתבך עוד יותר בשל פנייתה של הציונות ליהודי העולם כולו, שמצבם

17 זו הטענה הבסיסית במאמרו 'ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית', **פעמים**, 94-95 (תשס"ה), עמ' 56-7.

מבחינת החילון והמודרניזציה מגוון ביותר; יש מי שרק קדמה בלבוש מודרני תדבר אל לבו, ויש מי שיש סיכוי לשכנעו לעלייה רק במונחי הדתיים-מסורתיים. איך הציונות מתמודדת עם פסיפס זה? ומהן אפשרויות ההיענות לקריאת הציונות העומדות בפני אנשי הפזורה? ואיך ההתמודדות מסתיימת בפסיפס הירושלמי הלא-שוויוני והספק מנוכר ספק מלוכד שהוא הכיר מילדותו? סדרת מאמרים שהוא כתב אז, ובכללה 'היהודי נודד ומחפש אומה' מעין פתח דבר לספרו הידוע של בנדיקט אנדרסון – שהוא התבקש לחבר לרגל תרגומו של הספר לעברית – מנסה לענות על כמה מן השאלות הללו.¹⁸

בסדרה נמצא את מאמרו 'אימת הקרנבל', שהוא ניתח בו את המאמר העיתונאי שהעלה לדעתו אל פני השטח את הפחדים שעוררה הקמת המדינה בקרב העילית האשכנזית מפני 'שיטפון מזרחי' והסביר בעזרתם איך קבוצת מהגרים קטנה, המרוקאים, שכמעט לא הייתה מוכרת ביישוב המנדטורי, הוצבה בתוך חודשים אחדים בתקופת המדינה, המלחמה והעלייה הגדולה בחזית הבעיה העדתית.¹⁹ אך הקורא את הסדרה למד שיחסו של המרכז הלאומי אינו בהכרח שלילי כלפי התפוצה שנדחתה בשלב ראשון. במאמר ביקורתי על אסון הטביעה של הספינה אגוז צור מנתח איך נוצל האסון לגיוס דעת הקהל ובישראל לרעיון העלייה הגדולה ממרוקו.²⁰ בכל מאמר שימשה פרשה מחיי היהודים במרוקו לעיון תיאורטי בנושא הלאומיות. כך, תיאור מפגש בין שליחי ישראל ליהודים בהרי האטלס מתרכז בהשפעה שהייתה במפגש לגורם המשותף המוסכם היחיד לטיפוסים יהודים שונים לחלוטין – הזהות הדתית.²¹ מאמר אחר עניינו בניתוח השוואתי של התנהגות המרכז הלאומי בעת משבר חמור באחת התפוצות. צור משווה בין מדיניות ישראל לקראת המשבר שאיימה לחולל יציאת הצרפתים ממרוקו (1956) להתנהגות היישוב בתקופת השואה.²² סדרת מאמרים זו הסתיימה

18 בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1991.

19 Yaron Tsur, 'Carnival Fears – Moroccans Immigrants and the Ethnic Problem in the Young State of Israel', *The Journal of Israeli History*, 18, 1 (1997), pp. 73-103; ירון צור, 'אימת הקרנבל – "המרוקנים" והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה', אלפיים, 19 (2000), עמ' 126-164.

20 הנ"ל, 'ההעפלה ובנין החברה הלאומית: השפעת העליה החשאית ממרוקו על הזיקה בין ישראל ליהודי מרוקו', הציונות, טו (תשנ"א), עמ' 145-174.

21 הנ"ל, 'הגורם הדתי במפגש בין הציונות ליהודי הכפרים בהרי האטלס', בתוך: שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא (עורכים), ציונות ודת, מרכז זלמן שזר ומכון טאובר, ירושלים ובוסטון 1994, עמ' 385-405. Yaron Tsur, 'The Religious Factor in the Encounter between Zionism and the Rural Atlas Jews', in: Shmuel Almog, Jehuda Reinharz, and Anita Shapira (eds.), *Zionism and Religion*, Brandeis University Press, Hanover, NH 1995, pp. 312-329.

22 ירון צור, 'לאומיות פזורה ומשברים חמורים בתפוצות', בתוך: יחיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1997, עמ' 171-192.

במאמר רחב היקף על ראשית הציונות במרוקו.²³ כמעט בכל פרשה שהוא בוחן נחשפים בין היתר מוקדיו הסותרים של האוריינטליזם הפנימי.²⁴

תרומה חשובה תרם צור עם הגר הלל, יד ימינו באותה תקופה, כשהציעו להבדיל בין ציונות לפרו-ציונות בתפוצות ולהכיר בכך שפרו-ציונות היא למעשה לאומיות של הפזורה היהודית. הפזורה הזאת שואבת השראה וסמלים מתנועת השיבה של היהודים – הציונות, אך היא אינה זהה לה כלל. הלל וצור טענו כי אינטרסים של ציונים ופרו-ציונים אף יכולים להתנגש. לפי ניתוחם בספרם המשותף על יהודי קזבלנקה, רוב הפעילות שכונתה 'ציונית' בקזבלנקה, ואולי גם במקומות רבים אחרים בפזורה, ראויה להיחשב כמתחוללת בתחום לאומיות הפזורה. הם מכנים את הזרם הפוליטי שנוצר 'רפורמיזם יהודי-לאומי'; זרם זה שכיח ביותר בייחוד בארצות המערב.²⁵

באותה תקופה ביקשה ממנו אניטה שפירא לחקור את העלייה הבלתי לגלית ממרוקו מטעם המרכז לחקר ההעפלה שהיא ניהלה באוניברסיטת תל אביב. מחקר על העלייה הבלתי לגלית לא נולד מבקשה זו, אבל היא הביאה לכתיבת מחקרו הנחשב ביותר: הספר קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954, שצור מגולל בו את תולדות חדירת הלאומיות כסדר עולמי לחיי יהודי מרוקו.²⁶

הספר נפתח בתיאור נרחב של המיעוט היהודי במרוקו הקולוניאלית אחרי מלחמת העולם השנייה, ואולם אגב ההתוודעות ליהודי קזבלנקה, הנמל והכרך הגדול בארץ והמושך אליו מהגרים פנימיים ומתיישבים אירופים, מביע צור חוסר סיפוק מכלי המחקר העומדים לרשותנו לניתוח חברות קולוניאליות ומציע לבחון אותן כמו חברות שמחולקות לא רק חלוקה אופקית למעמדות כלכליים, ואנכית לפי המוצא והמעמד המשפטי (האירופי או המקומי), אלא גם אנכית לפי ההון התרבותי של הפרט – הון שקובע את גבולות נידותו הכלכלית.

החברה הקולוניאלית בנויה על הפרדה בין האירופי ל'יליד' ועל מדרג קשוח שממנו נגזר יתרון לאירופים כמעט בכל תחום, ולפיכך הקרקע נוחה לצמיחת שתי מערכות תרבותיות – כלכליות, האחת מיועדת לאירופים ומתנהלת בלשונותיהם, והאחרת – לילידים ומתנהלת

23 הנ"ל, 'מחוץ לאירופה: הציונות במרוקו בראשיתה ובהתפתחותה', בתוך: אלון גל (עורך), **הציונות לאזויה: הבטים גאופוליטיים**, ב, מרכז זלמן שזר ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים תש"ע, עמ' 203-271.

24 לדיון בתפיסותיו בנושא הלאומיות היהודית: Minna Rozen, *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans 1808-1945*, Tel Aviv University, Tel Aviv 2005, pp. 36-39.

25 ירון צור והגר הלל, **יהודי קזבלנקה: עיונים במודרניזציה של הנהגה יהודית בתפוצה קולוניאלית**, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1995.

26 ירון צור, **קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954**, עם עובד, תל אביב 2001.

בלשונותיהם. 'מתערבים' ומשכילים מסוגלים לתווך בין שתי מערכות הקצה, והציבורים העומדים המצויים בכל האוכלוסייה – ציבור הילידים, ציבור ה'מתמערבים' וציבור האירופים – כל אחד מהם, במקומות יישובו, הוא מגזר, כלשונו של צור, חלק מן החברה השלמה, שמצטיין בייחודו התרבותי והכלכלי. הדבר בא לידי ביטוי בכך שבשווקים שונים כושר הפעילות והניידות של אנשי כל מגזר שונה. היליד יכול לעבוד בשוק האירופי רק בדרגות הנמוכות ביותר, ואילו האירופי אינו יכול ואינו חפץ לעבוד בשוק ה'ילידי' כלל. 'המתמערב' יכול לעבוד בכל אחד מן השווקים וכן לתווך ביניהם, וגם המשכיל יכול לעתים קרובות להחליף מילים בלשון מערבית ולעבוד בשוק האירופי, אך הוא יעשה זאת בהגבלה ויעדיף לעשות עסקים בשוק ה'ילידי'. ברור כי מדובר בטיפוסים אידיאליים וכי במציאות היו גם תרכובות מתרכבות שונות שלהם, ואלה מעשירות את התמונה. אך היכרות טובה עם הטיפוסים האידיאליים מקלה מאוד את הבנת ההיגיון העומד בבסיס החברה.²⁷

תפיסת המגזרים שימשה מאז ואילך את צור לפיענוח ההיסטוריה של יהודי מרוקו בתקופה הקולוניאלית, ובמידה מסוימת גם בישראל, לאחר עלייתם. היא לא החליפה בהכרח את החלוקה למעמדות חברתיים-כלכליים, או חלוקות אחרות – לפי מוצא, מעמד משפטי וכולי, אך היא היתוספה לארגו הכלים של ההיסטוריון והוא עתיד להשתמש בה שימוש תדיר. לאחרונה השתמש בתפיסת המגזרים שימוש שיטתי בכתיבת ההיסטוריה של התרבות העברית המודרנית תלמידו דוד גדג' בעבודת הדוקטור שלו; שימוש זה זוכה לשבחים רבים. מצויד אפוא בכלי מחקר חדש ניגש צור לתאר את חדירת הלאומיות המודרנית לגדולה בקהילות היהודיות בארצות האסלאם. הוא העריך כי קו פרשת המים בתולדות הפרשה עובר במלחמת העולם השנייה ובחר לעסוק בנושא עד 1954, כלומר להקיף את ימי הקמת מדינת היהודים, שהצרפתים עוד לא עזבו בה את מרוקו (הם יעשו זאת רק ב-1956). כך הייתה לו האפשרות לעקוב אחר גלריית הגורמים שיכלו למלא תפקיד, קטן או גדול, בעיצוב נטיותיהם הלאומיות של יהודי מרוקו: התנועה הלאומית המרוקאית, המעצמה הצרפתית (ובכלל זה היהודים בה, המיוצגים בעיקר על ידי כי"ח), יהודי מרוקו עצמם, ומדינת ישראל הצעירה. כל אחד מן הגורמים הללו זכה לפרק בפני עצמו, אך בשיחה עם צור התמקדנו בפרשה האחרונה, היחסים עם ישראל.

הקמת המדינה, אומר צור, היא קץ לחלומות על המשימה העיקרית של תנועת השיבה – גיוס יהודים להגירה, ניהול הגירה גדולה והתיישבות באזורים שהאוכלוסייה היהודית בהם דלילה – קץ לחלומות ומעבר לביצוע, למימוש החזון. אחרי השואה כל יהודי המזרח כולם מועמדים בעיני דוד בן-גוריון לעלייה; הם בתוך המפעל הציוני, אבל בתפקיד

27 צור, 'תזת המפגש ומושגים אחרים'. השוו הסבר זה לאופן הצגתו של צור את תפיסת המגזרים במאמרים הראשונים שהוא השתמש בהם במונח. למשל, Tsur, 'Haskala in a Sectional Colonial Society', pp. 146-167.

הפרולטריון – מונח זה אינו שלילי בעולם הערכים הציוני, אבל שלילי בחלקים רבים של הפזורה, ובכלל זה בארצות האסלאם.²⁸

הואיל ותנועת השיבה היהודית בנתה חברה יש מאין, פחות או יותר, היה לקברניטי מפעל הבניין כוח נדיר לחולל תנועות הגירה, לשלוט בהן ולכוון את העולים כרצונם, במידה רבה, גם אם לא מוחלטת. מלבד זה, אך טבעי הוא הניסיון 'לתרגם' את מעמדם של יוצאי הקהילות השונות בעיניהם לגומחות החברתיות שהתאימו להם, לדעתם. סגנונה של הציונות כלאומיות פזורה היה עלול אפוא לגרור אחריו שעתוק של מצב היהודים בתפוצות השונות, ובכלל זה המדרג הקולוניאלי, לתוך החברה הלאומית.

מבחינת ערך השוויון בכלל ושוויון ההזדמנויות לטווח ארוך בפרט, סכנות הנטייה לתרגם מעמד עכשווי בפזורה (רָאֵלִי או מדומיין) לגומחה מסוימת בחברה הלאומית לא תמיד היו ברורות, וכשהיו ברורות קל היה להצדיקן ולטשטש את מהותן, כהקרבה לאומית שראויה להאדרה או כפרי תכונותיה של קבוצת העולים הנדונה ו'אשמתה' הבלעדית. סכנה זו איימה בייחוד על ציבורים יהודים שלא נהנו מניידות בשוק העולמי המערבי וקל היה לתייג אותם כ'אחרים' בשל זרותם לרוב היהודי האירופי, מחמת צבעם, לבושם ועוד. אלה היו מועדים להיות מסומנים כשייכים לצד ה'ילידי' בחלוקה הקולוניאלית, להיות מונחים להיכנס לשכבות הנמוכות, ומכיוון שלא נהנו מניידות כלכלית, גם 'להיתקע' בהן. אילו לא היו לעולים עצמם כלים להגן על עניינם בהיערכות החברתית החדשה היה עלול מצבם להיות חמור.²⁹

צור מבהיר כי כזה היה מצבם של יהודי הכפרים והעיירות בפנים מרוקו ושל חלק ניכר משכבות העוני והמעמד הבינוני הנמוך בעריה. משם באו רוב העולים. הפתרון המוכר לבעיה היה חינוך בנוסח כ"ח, אבל למדינת היהודים הייתה הצעה למסלול אחר, וכדאי בשלב זה להשוות בקצרה בין שני המפגשים – של כ"ח ושל ישראל – עם יהדות מרוקו.

לדעת צור, עד מלחמת העולם השנייה נכרך המפגש של יהודי ארצות האסלאם עם כ"ח בדרך כלל בשינוי תרבותי קיצוני יותר מאשר המפגש עם כורי ההיתוך הציוניים המגוונים במדינת ישראל,³⁰ שכן העברית לא הייתה זרה לעולים מארצות האסלאם. היא ותרבותה

28 דבורה הכהן, תכנית המיליון: תכניתו של דוד בן-גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1994, עמ' 210, 216; Esther Meir-Glitzenstein, 'From Eastern Europe to the Middle East: The Reversal in Zionist Policy vis-a-vis the Jews of Islamic Countries', *The Journal of Israeli History: Politics, Society, Culture*, 20 (2001), pp. 24-48.

29 צור, 'תזת המפגש ומושגים אחרים'.

30 לדברי צור, במדינת היהודים בערו כמה כורי היתוך שונים זה מזה, ולא כור היתוך אחד. ראו: ירון צור, 'הבעיה העדתית', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), *העשור השני – תשי"ח-תשכ"ח*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2000, עמ' 101-124.

נחשבו חלק בלתי נפרד מזהותו ומתרבותו של היהודי, ויחס זה היה עמוק וחזק במיוחד במגזר הילידי שממנו באו רוב העולים.³¹ לא כן הצרפתית, שהייתה זרה לגמרי, בייחוד לתושבי הכפרים והדרום בצפון אפריקה הקולוניאלית. מלבד זה, מבחינת השוויון, הביטויים למדרג הקולוניאלי היו בארצות המוצא של העולים חריפים, גלויים ובוטים יותר מאשר בחברה הציונית, שהיסוד האירופי בה מחויב רשמית לשוויון ולאחווה אחים עם היהודים הלא אירופים. המצב הקולוניאלי לא נעצר בשער בתי הספר של כי"ח אלא נכח בכול ויצר סעעים עמוקים בתוך קהילות יהודיות בארצות האסלאם.³² בשיח המזרחי הישראלי אין כמעט מודעות לשערים הללו.

אף על פי כן, לדעת צור, המפגש עם כי"ח נחקק בזיכרונם של העולים מארצות האסלאם בבחינת זיכרון חיובי יותר מאשר זה שעם האשכנזים בישראל. הסיבה העיקרית לכך נעוצה לידו בהשלכות הכלכליות-חברתיות של שני המפגשים. בפער שהיה בטיבם של השניים ואופן הטיפול של שלטונות ישראל בפער זה. המפגש עם אנשי כי"ח ומוריה, שליחי הרפורמיזם היהודי המערבי, נתן בידי תלמידי כי"ח כלים לניידות כלכלית בחברת המגזרים הקולוניאליים. הוא העניק לילידים היהודים, ובכלל זה העניים מהם, הזדמנות לצאת מן המגזר הנמוך בדרוג הקולוניאלי ולהיכנס לזה המתמערב – והכניסה הזאת אפשרה להשתכר בחברות אירופיות ובמשרות הטובות ביותר. המפגש עם השלטון במדינת היהודים הוליד תוצאות שונות בתכלית. הוא כיוון אותם להתיישבות ולקליטה באופן שסלל את דרכם לפריפריה, לגבולות, לעבודות מעוטות שכר ולשכבות הנמוכות. מי מן העולים שהיה מתמערב, משכיל או 'סתם' עשיר ידע לסלול לעצמו דרך אחרת, אך חסרי ההכשרה או האמצעים לניידות כלכלית נתקעו במקום שהובאו אליו.

לדברי תומכי הממסד, אנשי פועלו לפי שיקולי תועלת המדינה, לפי הבנתם ויכולתם. יתר על כן, הם רצו בטובתם של העולים ועשו רבות למענם, בכך שהביאום לארצם, לעתים אגב סיכון, ודאגו לתת להם קורת גג ופת לחם. האשכנזים שבאו לפנייהם או אתם לא קיבלו יותר. לעומתם טוענים מבקרי הממסד שאנשי פועלו לתועלת השכבה האשכנזית, הפועלית והוותיקה השלטת, נקטו אפליה לרעה ושרירות לב כלפי העולים וניצלו אותם כלכלית. שני הצדדים מוצאים תימוכין לעמדתם ולטענותיהם בעדויות ההיסטוריות בנות הזמן, במפקדי אוכלוסין, בסטטיסטיקות ועוד.

31 על מצב התרבות העברית במרוקו במחצית הראשונה של המאה ה-20 ראו: דוד גדג', 'יחס לשפה העברית ובנייתה של תרבות עברית בקרב הקהילה היהודית במרוקו, 1916-1956', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2019.

32 Yaron Tsur, 'Colonial and Post-Colonial Jewries', in: Mitchell B. Hart and Tony Michells (eds.), *The Cambridge History of Judaism*, Vol. 8: *The Modern World, 1815-2000*, Cambridge University Press, Cambridge 2017, pp. 221-256

לדעתו של צור, הסתירה העולה מן התימוכין שכל צד מביא להוכחת עמדתו אופיינית למקורות בני הזמן, היא כבר נמצאת בתוכם ומשתקפת למשל בקיומם ובדפוסים התנהלותם של בעלי עמדות מנוגדות כלפי העלייה ממרוקו בהנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, שמחלקת העלייה שלה ומחלקת ההתיישבות ניהלו את הגירת יהודי מרוקו והתיישבותם בארץ. תיוג שלילי מעורפל, אך כללי, של מקור עלייה זה היה מקובל על כל האישים הנזכרים בפרוטוקולים והמעורבים בהתכתבויות על גורלם. ואולם קבוצה חשובה של קברניטים, ובראשה בן-גוריון, נוטה למבט לאומי חיובי עליהם. למרות התיוג השלילי מביעים 'משלבים' אלה אמון בכוח החינוך והשירות הצבאי לסגלם במהירות למציאות הישראלית. אחדים מהם אף מביעים עמדה אמפתית רגשית ומזדהים עם מצוקות העולים. אחרים לעומתם נחרצים בהתנגדותם לעלייה גדולה ממקור זה, שמים מכשולים בפני הגדרתה כעליית הצלה, נוטים להקצות לה מכסה נמוכה, להפעיל עליה תקנות מיון חמורות, וכשמתלהטים הדיונים הם מגלים את לבם ומביעים את חששותיהם מפני העולים: תרבותם ודיוקנם החברתי והרפואי. הם אף מביעים אי-אמון בכושר העולים להשתנות במהירות, גם אם יטופלו ויחונכו היטב. במילים אחרות, הם מביעים עמדות שנושקות לקוטב השלילי של קשת האוריינטליזם הפנימי. עם זאת, איש מן המסתייגים – שעמם נמנו ד"ר נחום גולדמן, משה שרת, ועוד – לא הציע להוציאם מתכניות העלייה לתמיד, אלא רק להשהות את הגירתם ולהגבילה לקצב מתון. משמע, הם נושקים לקוטב השלילי של הקשת, אך אינם מציבים את עצמם בקוטב ממש אלא שומרים על מרחק, ולו קטן ממנו, כצפוי במופעי האוריינטליזם הפנימי.³³

בתקופת מבחן היסטורית זו למפגש ההשפעות הסותרות בתנועת השיבה הציונית התחרתה הבעיה העדתית בבעיות חמורות לא פחות ממנה: ניהול מלחמה וסכסוך צבאי לא פוסק, ניהול הגירה בממדים שאיימו לרסק את מערכות הכלכלה, את מערכות הרפואה ומערכות אחרות של החברה הקולטת. העלייה הגדולה כשלעצמה העמידה את המפגש היהודי למבחן הגורלי והמכריע ביותר שלו עד 1948: איך תעמוד תנועת השיבה היהודית בצמצום רווחים דרסטי ומהיר בין מסות של יהודים אירופים ולא אירופים. המרחק וצמצום המשתתפים במפגשים בין אלו לאלו שמרו עד אז על הגבולות ביניהם ושום צד לא הרגיש שהצד האחר מאיים עליו מאוד. השינוי בקצב העלייה ובגודלה שינה מצב זה. תחילה חששו הקברניטים שהסתייגו מפני 'שיטפון מזרחי', הם חששו שמא הוא ישנה את המאזן הדמוגרפי בין אשכנזים למזרחים, והדבר יביא להרס התרבות האירופית של היישוב ולהחלפת השלטון ה'נכון' בזה של הפורשים מסוגו של מנחם בגין.³⁴ על רקע זה, בין היתר, נקטו מעצבי המדיניות בישראל מדיניות מיון רפואי המרסנת כלפי עליית יהודי מרוקו, הגדולה בקהילות היהודיות בארצות האסלאם, משנפסקה העלייה הגדולה, שלא כתכנון, הגיבו קרבנות מדיניות המיון

33 צור, קהילה קרועה.

34 הנ"ל, 'אימת הקרבול'.

הרפואי במדיניות מרסנת עלייה משלהם, ולא מיהרו לצאת למדינת היהודים שהודקה נואשות לכוח אדם.³⁵

מופעיו של האוריינטליזם הפנימי והתגובות עליהם רבו אפוא לאין-שיעור בנסיבות לא נוחות לניהול ולטיפול בהם. והתוצאה הייתה לפיהם. הבעיה העדתית החריפה לאין שיעור, והסתבכה. במרחב הציבורי נתונים היו המתנגדים לעלייה ממרוקו במעין שבי רטורי, כפותרים לדרישות האתוס הלאומי. כך בפומבי, אך מתחת לפני השטח, נהנה גם נהנה האתוס ה'לא לגיטימי' האוריינטליסטי מאחיזה בציבור האשכנזי החזק (ולעתים לא רק בו). המצב עודד אז מניפולציות ממניפולציות שונות שמטרתן לתת להשפעתו בכל זאת ביטוי.

הפתח למניפולציות היה גדול, בין היתר בשל מרחב המשחק הגדול במיוחד שעמד לרשות ההנהגה הציונית. על רקע סכנת החיים שריחפה מעל ראשיהם של כמה מאנשי הפזורה במקומותיהם המקוריים – נוצר בה מתחילתה, לעתים, עימות בין צורכי הצלת החיים לצורכי הבניין התקין והסולידי של החברה שבהקמה. עימות זה, בניין לעומת הצלה, נחשב לגיטימי באידאולוגיה של התנועה, ומותר היה לתקן תקנות פנימיות למניעת השפעה שלילית מדי של פעולות להצלת בני העם, למשל מיון לפי גיל ולפי מצב רפואי של המועמדים לעלייה כדי למנוע אחוז גבוה מדי של עולים קשישים או כאלה שסבלו ממחלות קשות. ואולם לצד המיון הלגיטימי היה אפשר, במניפולציות כאלה או כאחרות, לנהל מיון שלא נהנה ממעמד לגיטימי כללי, למשל להפעיל מדיניות מיון מגוונת במידת נוקשותה כלפי קהילות מוצא שונות. שיקולי הבניין הלאומי הסתירו אז מאחוריהם שיקולים אחרים, שיכלו להיות למשל מפלגתיים או אוריינטליסטיים בלי כחל או סרק. הקרקע כאן נוחה למעשים שהנסתר בהם רב מן הגלוי, לצביעות משתוללות ולהפתעות מהפתעות שונות, לשני הצדדים. לכאורה הכול בסדר, הכול אמורים לנהוג לפי צווי הסדר הלגיטימי, ואולם בפועל הכול לא בסדר כי נוכחות השפעתו של הסדר הלא לגיטימי רבה.³⁶

צור אינו מתמקד בצד הישראלי בלבד אלא עומד גם על תגובות אנשי התפוצה וסוקר במפורט את התפתחות היחסים בין יהודי מרוקו לישראל בשנות העלייה הגדולה 1948-1951 ובשנות השפל בעלייה שלאחריהן, עד אביב 1954, בשעה שהלך ונרקם גל הגירה גדול ממרוקו לישראל. הוא מראה כי כל התקופה הייתה ידם של המסתייגים על העליונה. מנגנוני המדינה חוו את תקופת העלייה הגדולה כתקופה טראומטית, וראשיהם נשבעו כי לא יאפשרו לתקופה דומה – שמהגרים עושים בה דין לעצמם ואי-אפשר לשלוט בתנועותיהם – להתקיים. המשלבים נזקקו אז לתחבולות כדי להשאיר את שערי העלייה ממרוקו פתוחים לשליש ולרביע. גיורא יוספטל וחיים שיבא היו מראשי המסתייגים; הם נחשבו סמכויות מקצועיות ומנהליות ממדרגה ראשונה, ודלתו של בן-גוריון הייתה פתוחה לפניהם. הכלי

35 הנ"ל, קהילה קרועה, עמ' 372-383.

36 הנ"ל, 'תות המפגש ומושגים אחרים'.

העיקרי לשליטה בהיקף ההגירה הוא מכסת העולים השנתית הנקבעת לכל תפוצה. אחריו, שני בחשיבותו הוא האמצעי המוכר יותר בציבור: המיון הרפואי הגולש גם להיבטים חברתיים. בה בעת, ברור לכול כי המטרה הסופית היא להביא את יהודי מרוקו לישראל ביום מן הימים, ועד אז – יש להכשירם לעלייה ולהבריאם בעזרת כספי הג'וינט. ההכשרה לעלייה, פירושה היה כניסת המגנונים הישראליים למגנוני החיים הציבוריים של התפוצה כששתי מטרות שלובות מסתמנות לה, לפריצה: הכשרת הנוער לתרבות העברית הצברית וגיוס העולים למפלגות הישראליות עוד בארץ מוצאם. הגיוס הפוליטי היה דומיננטי אף יותר מן ההכשרה התרבותית. מעניין לעקוב אחר השליחים הישראליים במרוקו ולהתרשם איך תדמית המרוקאים משתנה בעיניהם ככל שהם שוהים יותר בארץ ומתוודעים לגווניהם השונים של היהודים בה, למעמדותיהם, למגזריהם ולתרבויותיהם.

אשר לשולחיהם הקברניטים, הוא אומר, חשוב לציין שהחלוקה למשלבים ולמסתייגים חוצה את המחנות הפוליטיים. גם את זה הפרוטוקולים מגלים, אך הממסד הישראלי כולו נחוה בידי העולים, ובצדק, כמי שלא יצא מעורו כדי לטפל בהם ובקשיהם ולימים זוהה בידיהם ובידי צאצאיהם עם כל הרע שבתהליך הגירתם וקליטתם. לדעתם, אנשי הממסד ראו בהם ציבור אחד גדול של חסרי תרבות אירופית, שאפשר לעשות בו מניפולציות כרצונם, ולא ראו צורך לפצות אותם על הנזק שהסבו להם תועלת המדינה וטובת הציבור הוותיק והשכבה השלטת. נקמת החלוצים בעל כורחם לא איחרה לבוא. עוד בשלהי שנות השבעים הכריע קולם של יוצאי המגזר הילידי של מרוקו לטובת החלפת השלטון.

למזלם של העולים, הלאומיות חסמה את דרכה של החברה היהודית בישראל מלהיעשות מגזרית. שפה אחת – העברית – נהגה בה, והמוכשרים בין צאצאי המגזרים יכלו להשתמש בה כמו שנהגו המתמערבים בצרפתית או באיטלקית בצפון אפריקה. הם עזבו את הפרפריה, עשו את דרכם במעלה החברה, ובמקרים לא מעטים אף עלו על מטוס ונחתו בצרפת או בארצות הברית. אבל אם לא התמזל מזלם, והעברית לא התגלגלה בפיהם – כמו שהיא התגלגלה בקיבוצים או במרכז הארץ בשכונות האשכנזיות הטובות ביותר – הם מצאו את עצמם לעתים קרובות בשנות השמונים של המאה הקודמת חוברים למאמץ לעשות את החברה הישראלית חברה מגזרית לא קולוניאלית, אלא אחרת, שההון התרבותי הדתי – בנוסח שמרני מוקצן – הוא הקובע בה.

לדברי צור, למרות טענתו כי החברה הלאומית איננה מגזרית אלא מעמדית, עם הקמתה ירשה מדינת ישראל חברה יהודית במבנה מגזרי מסוים, בשל החרדים החיים בה. אלה טיפחו תרבות משלהם, ולה לשון יום-יום מיוחדת – יידיש, ורק מיעוטם שולב במשק הכללי. הרוב היה תלוי כלכלית במשטר ה'חלוקה', שנתן בידי הרבנים החרדים כלי יעיל לשמור על גבולות התרבות של מגזרם. זה היה 'מגזר' קטן שלא נראה לבן-גוריון מאיים, ומשיקולים של נוחות השלטון הוא הבטיח לרבנים את תמיכת המדינה במשטר החלוקה. קשה להאמין שהוא לא הרגיש או ידע שהמגזריות החרדית, מעצם קיומה, היא דגם אפשרי לקיום יהודי

שמרני-קיצוני בן זמננו שמתחרה בצינונות בתוך ישראל. סביר לחשוב כי הוא לא האמין שדגם זה יזכה להצלחה בתנאים שיתפתחו במדינה שהוא וחבריו, הציונים הסוציאליסטים החילונים, שלטו בהקמתה והנהיגו אותה.

בן-גוריון לא צפה בעשורים הראשונים שלאחר הקמת המדינה לא את עצמת הבעיה העדתית ולא את התפתחות החברה החרדית המזרחית ואת הקמת ש"ס. רוב המזרחים החרדים אינם בשר מבשרו של המגזר החרדי, שכן הם פעילים במשק הישראלי הכללי, אך בחברה המזרחית הדתית-קיצונית יש גרעין קשה שאנשיו מנצלים את הישגי החרדים האשכנזים כדי לאפשר גם להם מעין משטר חלוקה משל עצמם. בשל השימוש בעברית נראה מעמדו המגזרי של מחנה הישראלי חשוב זה מפוקפק, אך יש להדגיש כי החלוקה המגזרית תלויה לא רק בלשון אלא גם בתרבותה, ופערי התרבות בין ישראל החילונית לישראל החרדית, שהיו תמיד חריפים, נעשים בשלהי עידן התיעוש וראשיתו של העידן הדיגיטלי עמוקים מנשוא.

צור היה מראשוני ההיסטוריונים בארץ שרתמו את מהפכת הדיגיטציה לשירות הציבור בכלל והחוקרים בפרט. בראשית האלף השלישי ניצל צור, במאמציו להגדיל את מצאי התיעוד בתחומנו, הזדמנות שנקרתה בדרכו לייסד במרשתת אתר שמבוסס על חידושי הטכנולוגיה העילית בתחום הדיגיטציה של עיתונים ואחזור המידע הטמון בהם. מקץ זמן קצר להפעלת האתר הוא הרגיש כי תהיה זו טעות להגביל את עניינו ליהודי ארצות האסלאם; יש לאצור בתוכו את העיתונות היהודית בכללותה, בכל ארצות העולם ובכל השפות. לצורך זה הוא חבר לספרייה הלאומית, והאתר המשותף הושק רשמית בפברואר 2010 ונודע בכינוי המקוצר JPRESS. צור משמש מאז ראש האתר מצד אוניברסיטת ת"א ומנהלו המדעי. האתר מנגיש כיום לכל דורש ובחינם יותר מ-400 עיתונים, ובהם קרוב לשלושה מיליון עמודים ב-13 שפות – והמספרים עולים בכל שנה. בזכות גודלו של מאגר הנתונים של JPRESS הוא נהיה מאגר מידע עצום ממדים על היהדות המודרנית. לא נוכל לעסוק כאן בהיבט זה של חייו של צור; זה ראוי לעיון נרחב העומד בפני עצמו.

בראשית האלף השלישי, לצד הקמת JPRESS, הרחיב צור ופיתח את תוכנותיו התיאורטיות, ובין היתר ניתח את היחסים בין הסוציולוגיה להיסטוריה במחקרים על יהודי ארצות האסלאם. מאמרו בנושא זה – 'ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית' – משמש בסיס לקובץ הזה וגם מתכתב עם מחקרי יסוד אחרים שהוא כתב בסוגיות אתניות בישראל כמו 'אימת הקרנבל'. בספר האחרון שפרסם, **גבירים ויהודים אחרים במזרח התיכון העות'מאני 1750-1830**³⁷ הוא בחן את יישומה של תיאוריית המגזרים בתקופה מוקדמת יותר ובמרחב אחר לחלוטין: במזרח התיכון העות'מאני. הוא עסק בעיקר ביהודים החזקים ביותר בקהילה – הגבירים, נכבדים שהיו מקורבים לשלטון (יהודי הממשל), סוחרים בין-לאומיים

(יהודי הנמל), והעילית הרבנית (יהודי ההיכל). ברוח המפנה המרחבי בתחום מדעי הרוח והחברה הניח צור תשתית תיאורטית חדשה לניתוח החברה היהודית אגב בחינת המרחב העל־אזורי והאזור העל־מקומי שאליהם השתייכו גיבורי ספרו, ולא רק להיבט המקומי שהם פעלו בו. צור הבחין בין 'רשת על־אזורית שאנשיה שותפים לתרבות ולשון אחת, דבר המקנה להם יתרון בפעילויות על־אזוריות, ובראש ובראשונה בתחום הכלכלי' ובין רשתות אזוריות שמשתרעות בצפיפות על שטח מצומצם, ובכך תרם תרומה חשובה להבנת יחסי הגומלין בין המקומי ובין העולמי בהיסטוריה המודרנית הארוכה של יהודי ארצות האסלאם.

צור הדגיש כי הדיון ההיסטורי בפזורה מחייב התבוננות מנקודת מבט עולמית, ובה בעת, הפניית תשומת הלב לחשיבות ההקשר המקומי הלא יהודי. הוא בחן זירות התרחשות ומחקר לא שגרתיות; תנועתו ביניהן ייצרה נקודת מבט רעננה ומורכבת, תחילה על ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם ולימים גם על מעברם לישראל; וברקע ממלאים תפקיד חשוב התעניינותו בהיסטוריה של עם ישראל, ניסיונו בכתיבה עליה והמשיכה שלו כלפי החשיבה הסוציולוגית. הבנתו כי אין לחמוק מהשפעת הסדרים העולמיים השליטים, כמו הקולוניאליזם והלאומיות, הביאה אותו להעמיק בניתוח היחסים במישור הכללי־יהודי, לחשוף בהם את הפן של המדרג ושל האוריינטליות, לצד הפן הדתי־סולידרי ולהציע את תזת המפגש והמונח 'אוריינטליזם פנימי'. גילוייו ערערו על התפיסה כי יחסי הגומלין בין מזרחים ובין אשכנזים הם תוצר מקורי של המפגש בין יהודים אירופים ובין יהודים לא אירופים בישראל. הוא שלל את התפיסה הכוללנית של יהודי ארצות האסלאם, אגב הצגת הטענה כי החלוקה המעמדית הרווחת אינה מספיקה לבחינתם, והצעת חלוקה אחרת, 'מגזרית', המבוססת על הון תרבותי ומתאימה לחברות הקולוניאליות, שמהן באו רוב יהודי אסיה ואפריקה לישראל.

כינוס הפרישה של צור מהוראה, שקובץ זה הוא פרי, הצטיין באנרגיה ובחום שבקעו ממנו, בהשתתפות רחבה של עמיתים ותלמידים, ויותר מכול – בטיב ההרצאות שנשא וברמתן. הוא לימד כי מים רבים זרמו בערוצי המחקר וההוראה בתחום שהוא הגיע אליו כביכול במקרה ולמעשה כאילו בכוונת מכוון.

יולי 2020

אביעד מורנו ונח גרבר